

Godlewski, Włodzimierz

Wielkość Dongoli

Światowit 41/Fasc.A, 243-249

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIELKOŚĆ DONGOLI*

Nubia w II połowie IV i w V w. podlegała bardzo poważnym zmianom politycznym i społecznym. Upadło królestwo meroickie panujące nad całym terytorium przez ponad 1000 lat. W dolinie Nilu pojawiły się nowe ludy: plemiona Noba które napływały sukcesywnie z Kordofanu oraz Blemmiowie, którzy okresowo w na przełomie IV i V w. osiedlali się w Nubii północnej opuszczając częściowo wybrzeże Morza Czerwonego. Załamał się częściowo system gospodarczy oparty na sprawnej organizacji świątynnej wspieranej przez dwór królewski. Nie bez znaczenia było również zdominowanie handlu regionalnego przez królestwo Aksum i rozbudowa szlaków morskich *via* Morze Czerwone, które zastąpiły tradycyjną drogę lądową wzdłuż Nilu, w szczególności w lukratywnym handlu kością słoniową. Istotną rolę odegrały również relacje polityczne z państwami ościennymi. Cesarstwo Rzymskie decyzją Dioklecjana wycofało w 298 r. kontrolę wojskową z Dodekaschoinos, zaś Aksum w połowie wieku IV rościło pretensje polityczne do Meroe organizując kolejne wyprawy na terytorium Butany, gdzie znajdowało się w tym czasie centrum państwa meroickiego. Jak wydaje się Aksum nie dążyło jednak do terytorialnych aneksji¹.

Dezintegracja wewnętrzna Nubii sprzyjała powstawaniu lokalnych ośrodków władzy w długiej dolinie Nilu, dodatkowo rozczłonkowanej kataraktami. Ten proces jest najpełniej udokumentowany w Nubii północnej dzięki odkryciom nekropoli władców w Qustul i Ballana² oraz grobowców elity nubijskiej w Qasr Ibrim³, Gammal⁴ i Firka⁵, a także miasta w Qasr Ibrim⁶ i szeregu dokumentów greckich i kop-

*Skróty użyte w artykule:

GODLEWSKI, *Fortifications* - W. GODLEWSKI, *The Fortifications at Old Dongola. Report on the 1990 Season*, ANM 5, 1991, p. 103-128.

GODLEWSKI, *Old Dongola* - W. GODLEWSKI, *Old Dongola. The Fortifications, 1994*, PAM 6, 1995, p. 93-97.

GODLEWSKI, *The Cruciform Church site* - W. GODLEWSKI, *The Cruciform Church site in Old Dongola. Sequence of buildings from 6th to 18th century*, Nubica 1-2, 1990, p. 511-534.

TÖRÖK, *Late Antique Nubia* - L. TÖRÖK, *Late Antique Nubia. History and archaeology of the southern neighbour of Egypt in the 4th-6th c.A.D.*, Budapest 1988

¹ TÖRÖK, *Late Antique Nubia, passim*; D.A. WELSBY, *Kingdom of Kush. The Napatan and Meroitic Empires*, London 1996, p. 196-205.

² W.B. EMERY, L.P. KIRWAN, *The Royal Tombs of Ballana and Qustul*, Cairo 1938, *passim*; F.W.F. VON BISSING, *Die kunstgeschichtliche Bedeutung der neuentdeckten Nekropolen im Gebiet des II. Nilkataraktes* [Miscellanea Gregoriana], Città del Vaticano 1941, p. 9-28; L. TÖRÖK, *The Chronology of the Qustul and Ballana Cemeteries*, in: *Nubische Studien*, M. KRAUSE ed., Mainz 1986, p. 191-197; TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 75-176.

³ A.J. MILLS, *The Cemeteries of Qasr Ibrim. A Report of the Excavations Conducted by W.E. Emery in 1961*, London 1982, *passim*; TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 182-184.

⁴ O. BATES, O. DUNHAM, *Excavations at Gammal*, Harvard African Studies 8, 1927, p. 3-121, pl. I-LXXII; TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 185-186.

tyjskich⁷ związanych z wydarzeniami w połowie V w. Bardzo ważne są również wzmianki u historyków rzymskich⁸. W ostatnich latach dzięki ustaleniu chronologii grobowców królewskich oraz wnikliwej interpretacji źródeł historycznych mogła powstać monografia Dolnej Nubii w tym okresie (IV-VI w.).

Odkrycie w latach 80-tych monumentalnych tumulusów w El Hobagi⁹, na zachodnim brzegu Nilu, na południe od V katarakty, chętnie porównywanych do grobowców królewskich z Ballana, stało się początkiem toczącej się obecnie dyskusji nad sytuacją w regionie w II połowie wieku IV¹⁰. Niewątpliwie grobowce te ze względu na ich wielkość i charakter wyposażenia należały do ludzi zajmujących w hierarchii społecznej miejsca najwyższe. Brak koron, w ograbionych częściowo grobowcach, podważa częściowo hipotezę odkrywcy, że spoczywali w nich ostatni władcy wielkiego Meroe. Raczej bardziej prawdopodobnym jest że są one być może miejscem ostatecznego spoczynku przywódców ludu Noba, który odegrał zapewne decydującą rolę w przekształceniach zachodzących w tym czasie na terenie leżącym na południowe od V katarakty.

Bogata dolina Nilu pomiędzy III i IV kataraktą odegrała istotną rolę w rozkwicie kultury Kerma a także w okresie formowania się i największej chwały królestwa Napaty. Był to również najbogatszy region średniowiecznego królestwa Makurii, którego stolicą była Dongola. Badania prowadzone przez Misję Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW od 1964 r. doprowadziły do odsłonięcia monumentalnej architektury sakralnej, królewskiej sali audiencyjnej, klasztoru, domów podmiejskich a także malowideł i ceramiki produkowanej w lokalnej wytwórni¹¹. Jednakże wszystkie te budowle i cały materiał archeologiczny był związany z okresem chrześcijańskim Dongoli. Odkrycia te dokumentowały wielkość i znaczenie osady od VI aż po XIV w. Brak było jednakże materiału który pozwalałby odczytać początki Dongoli.

⁵ L.P. KIRWAN, *The Oxford University Excavations at Firka*, London 1939, *passim*; TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 189-195.

⁶ TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 201-203; M. HORTON, *Africa in Egypt: New Evidence from Qasr Ibrim*, in: *Egypt and Africa. Nubia from Prehistory to Islam*, W.V. DAVIES ed., London 1991, p. 268-277.

⁷ TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 56-63; J. REA, *The Letter of Phonen to Aburni*, ZPE 34, 1979, p. 147-162; T. HÄGG, *Blemmyan Greek and the Letter of Phonen*, in: KRAUSE ed., *op. cit.*, p. 281-286.

⁸ TÖRÖK, *Late Antique Nubia*, p. 47-56.

⁹ P. LENOBLE, *Du Méroïtique au Postméroïtique dans la région méridionale du Royaume de Meroé. Recherches sur la période de transition*, vol. I-IV [diss. Université de Paris-Sorbonne], Paris 1994, *passim*.

¹⁰ P. LENOBLE, *Nigm ed Din Mohamed Sharif, Barbarians at the gates? The royal mounds of el Hobagi and the End of Meroe*, *Antiquity* 66, 1992, p. 626-635; *idem*, *Answer to Shinnie-Robertson*, *Antiquity* 67, 1993, p. 898-899; P.L. SHINNIE, J.H. ROBERTSON, *The End of Meroe. The comment on the paper by Patrice Lenoble and Nigm ed Din Mohamed Sharif*, *Antiquity* 67, 1993, p. 895-898; L. TÖRÖK, *The End of Meroe*, in: *Eight International Conference for Meroitic Studies. Pre-prints of the main papers and abstracts*, I. WELSBY SJÖSTRÖM ed., London 1996, p. 104-131.

¹¹ S. JAKOBIELSKI, *Dongola - dzieje, archeologia, znaczenie*, in: *Od Nilu do Eufratu. Polska Archeologia Śródziemnomorska 1981-1994*, L.M. BERNHARD ed., Warszawa 1995, p. 76-87; W. GODLEWSKI, *Dongola, la capitale de Royaume de Macourie*, *Dossier Archéologique* 1994 (196), p. 72-77.

Zainicjowany w 1990 r. program¹² badań miał za zadanie wypełnić tę lukę. Badaniem objęto północno-zachodnią część komu A, który zgodnie z przeprowadzoną wcześniej analizą terenu powinien kryć centrum starożytnej i średniowiecznej Dongoli. Zgodnie z przewidywaniami komu A był główną częścią miasta, ale był to również teren zasiedlony aż do XVII w. co miało swoje konsekwencje w miąższości nawarstwiających się warstw archeologicznych dochodzącej do 8 m. Prace prowadzono więc w stosunkowo ograniczonym zakresie przestrzennym. Wybór miejsca okazał się bardzo korzystny dla realizacji postawionego zadania. W ciągu sześciu sezonów trwających nie dłużej niż 6 tygodni każdy, odsłonięto część fortyfikacji miejskich, zabudowę mieszkalną, dwie budowle sakralne, oraz materiał archeologiczny pozwalający odczytać najstarszy okres istnienia Dongoli, sięgający V w. Dla pełniejszego zrozumienia najstarszego okresu istnienia Dongoli istotne znaczenie mają również wcześniejsze badania najstarszych założeń sakralnych, datowanych na II połowę VI w.: Mauzoleum¹³, Kościoła Starego¹⁴, Bazyliki¹⁵, Kościoła z mozaikami¹⁶ oraz badania kanadyjskie¹⁷ i sudańskie¹⁸ nekropoli tumulussowej koło Gebel Gaddar.

Na terenie Dongoli, zarówno na obszarze miasta, w obrębie murów miejskich, jak i na terenie rozległej nekropoli, nie odsłonięto obiektów późnomeroickich, a kilka obiektów z epoki napatańskiej: fragment uszebti, fragment steli hieroglificznej, blok z inskrypcją Taharki znalezionych we wtórnych kontekstach są zapewne przywiezione do Dongoli. Tak więc w świetle dotychczasowych prac wydaje się, że osada powstała dopiero w okresie post meroickim a jej lokalizacja była podyktowana świadomym wyborem miejsca świetnie nadającego się na lokalizację fortecy i centrum administracyjnego.

Dongola ufortyfikowana powstała na skalistym wypiętrzeniu, stromo opadającym ku rzece i dosyć łagodnie schodzącym ku całkowicie pustynnemu terenowi na wschód. Od północy teren był ograniczony szerokim *wadi*, tuż za którym rozpoczynał się jeden z największych w dolinie Nilu obszarów zielonych zwany basenem Letti, o którym podróżnik arabski i dyplomata Ibn Selim el Aswani mówił w końcu X w.¹⁹, że był on zapleczem stolicy, znajdowały się tam liczne ogrody, winnice, pola uprawne i bogate wille. Był to teren który król nubijski chętnie odwiedzał. Patrząc na wybraną lokalizację dla Dongoli, korzystną zarówno ze względów strategicznych jak i gospodarczych trzeba pamiętać, że właśnie na wysokości wybrane-

¹² GODLEWSKI, *Fortifications, passim*.

¹³ W. GODLEWSKI, *Badania archeologiczne w Starej Dongoli (Sudan) w latach 1985-1987*, *RocznMuzWarsz* 33-34, 1991, p. 625-638; GODLEWSKI, *The Cruciform Church site*, p. 511-534.

¹⁴ P.M. GARTKIEWICZ, *The Cathedral in Old Dongola and Its Antecedents [Dongola 2]*, Warszawa 1990, p. 29-107.

¹⁵ GODLEWSKI, *The Cruciform Church site*, p. 519-523.

¹⁶ B. ŻURAWSKI, *Old Dongola. The Mosaic Church (Kom E) 1993/94*, PAM 6, 1995, p. 98-108.

¹⁷ K. GRZYMSKI, *Archeological Reconnaissance in Upper Nubia*, Toronto 1987, p. 35-48.

¹⁸ M. EL-TAYEB, *Excavations at El-Ghaddar- Old Dongola*, in: *Études nubiennes*, CH. BONNET ed., vol. II, Genève 1994, p. 65-79; B. ŻURAWSKI, M. EL-TAYEB, *The Christian Cemetery of Gebel Ghaddar North*, *Nubica* 3, 1994, p. 297-317.

¹⁹ F.G. VANTINI, *Oriental Sources concerning Nubia*, Heidelberg-Warsaw 1975, p. 601-608; G. TROUPEAU, *La Description de la Nubie d'Al-Uswani*, *Arabica* 1, 1954, p. 276-288.

go miejsca rozpoczynało się najprawdopodobniej po zachodniej stronie rzeki Wadi Howar, najlepsza droga do Kordofanu, skąd pochodziły ludy Noba. Wadi Howar jest jeszcze niezwykle słabo rozpoznane a jego wschodnia część bliższa rzece jest całkowicie zapiaszczona, ale ważność tej naturalnej drogi podkreśla potężny fort kamienny zlokalizowany w zachodniej części Wadi Howar²⁰, ulokowany daleko od brzegów rzeki.

Fortyfikacje dongolańskie otaczały miasto z trzech stron od łądu, skalisty brzeg rzeki nie był chroniony murami. Były fundowane na stokach skalnych wypiętrzenia i przebiegały zgodnie z kształtem płaskowyżu. Odsłonięta północna pierzeja fortyfikacji ma długość 100 m. W stronę południową rozciągały się one na dłuższym odcinku, ok. 200 m. Konstrukcja fortyfikacji jest bardzo masywna: szerokość murów wynosi 5,30 m, proste odcinki kurtyny są wzmocnione półkoliście zakończonymi basztami wystającymi z lica murów na 8,60 m., ich szerokość wynosi 5,70 m. Były one zbudowane z cegły mułowej licowane od strony zewnętrznej blokami kamienia łamanego z lokalnych złoża²¹. Nie odsłonięto dotychczas bram miejskich. Zlokalizowano jedynie wejście północne, na osi którego w VI i VII w. rozwijała się zabudowa miejska poza murami w kierunku północnym. W bezpośrednim sąsiedztwie fortyfikacji znajdowały się pierwsze monumentalne założenia sakralne: Mauzoleum i Kościół Stary zbudowane w II połowie VI w.

Wnętrze fortyfikacji było wypełnione zabudową mieszkalną, której skromne relikty odsłonięto w sondażu przy narożniku zachodnio-północnym murów obronnych w ostatnim sezonie prac. Datowanie najstarszej zabudowy i fortyfikacji jest oparte głównie na uchwyconej sekwencji archeologicznej oraz na ceramice lokalnie produkowanej.

W Dongoli niewątpliwie już od początków VI w. istniała wytwórnia ceramiki stołowej i amfor. Pracownie ceramiczne i piece do wypału ceramiki, datowane na VII w. odsłonięto na północ od miasta, ulokowane w oddaleniu ok. 1 km na obrzeżu doliny Nilu²². W zasypach fundacyjnych pod badanymi piecami stwierdzono ceramikę z VI w. w dużych ilościach, nieznacznie jedynie późniejszą od tej którą odsłonięto w sąsiedztwie murów obronnych²³ oraz pod zabudową sakralną²⁴. Jest więc bardzo prawdopodobne, że warsztaty ceramiki wcześniejszej znajdowały się w tym samym miejscu. W wyniku przeprowadzonych badań magnetycznych w tym rejonie stwierdzono istnienie znacznie rozleglejszego zespołu pieców ceramicznych, dziś częściowo pokrytych wydymami. Warsztaty ceramiczne w Dongoli były czynne przynajmniej do końca XII w. Szczególnie interesująca jest ceramika stołowa, cienkościenna, głównie czerwona, bardzo starannie produkowana. Popularne

²⁰ Fortyfikacje odkryte przez niemiecką ekspedycję Uniwersytetu w Kolonii w Qala'at Abu Ahmed znajdują się 80 km na zachód od Dongoli.

²¹ GODLEWSKI, *Old Dongola, passim*.

²² K. MISIEWICZ, *Rapid magnetic localisation of pottery kilns*, APol 30, 1992, p. 163-171; K. PLUSKOTA, *Dongola. A pottery production centre from the Early Christian period* [Occasional Paper National Museum in Warsaw 2], Warszawa 1991, p. 34-56.

²³ GODLEWSKI, *Fortifications, passim*.

²⁴ K. PLUSKOTA, *Early Christian Pottery from Old Dongola*, in: *Coptic Studies*, W. GODLEWSKI ed., Warszawa 1990, p. 315-333.

małe czarki były pokryte prostą dekoracją malarską w postaci trzech metop zawieszonych na pasie dekorującym wylew naczyń, lub fryzów na zewnętrznych ściankach naczyń. Zwykle dekoracja jest wykonana czarnym kolorem na kremowym podkładzie.

Ceramika dongolańska nie ma bezpośrednich powiązań z ceramiką późnometoicką, jak również jest odmienna od ceramiki produkowanej w tym samym czasie w Nubii północnej. Warto również odnotować prawie całkowity brak importów z terenów Egiptu, tak popularnych w Nubii północnej.

Ceramika o podobnych parametrach, ale nie identyczna z czarkami znalezionymi w kontekście murów obronnych, występuje również w wyposażeniu grobowym tumulusów na terenie nekropoli przy Gebel Gaddar. Są to zapewne grobowce ludności mieszkającej w południowej części Basenu Letti w końcu V i w VI w.

Zapewne w I połowie VI w. na skalistym, dosyć stromym brzegu Nilu, przy narożnej północno-zachodniej wieży fortyfikacji zbudowano platformę chronioną od północy trzymetrowej szerokości murem zbudowanym z cegły mułowej pomiędzy kamiennym bastionem a naturalnym wypiętrzeniem skalnym na brzegu rzeki, w okresie VII w. dodatkowo obudowywanym blokami kamiennymi, w tym detalem architektonicznym pochodzącym z bazyliki zniszczonej w połowie VII w. w trakcie oblężenia Dongoli przez wojska arabskie Abdullahi abu Sarh²⁵.

Na początek VI w. (ok. 510 r.) są również datowane piece do wytopu żelaza ulokowane na skalistym brzegu rzeki, tuż przy fortyfikacjach²⁶.

Tak więc na przełomie V i VI w. Dongola wydaje się być dobrze prosperującym centrum administracyjnym. Jest silnie ufortyfikowaną osadą z rozwiniętymi warsztatami ceramicznymi oraz produkcji żelaza i obróbki kamienia, a także wyrobu cegły suszonej i palonej. Już wówczas zapewne Dongola jest centrum politycznym terenu pomiędzy III i IV kataraktą. Tylko istnienie sprawnej organizacji terytorialnej oraz istnienie prężnych warsztatów rzemieślniczych może tłumaczyć całkowity brak importów z Egiptu na terenie poniżej III katarakty. Zjawisko to sugeruje również brak współpracy handlowej z Nobadią, której terytorium rozciągało się na północ od III katarakty. Ceramika dongolańska pojawia się jedynie sporadycznie w grobach tego okresu na terenie Nobadii (Firka, Faras, Gebel Adda).

Trudno jednakże stwierdzić, że Dongola była całkowicie izolowana. Znaleziony fragment marmurowej tacy dekorowanej scenami z polowania w reliefie, datowanej na schyłek IV w. przez Z. Kissa²⁷, jest wymownym przykładem daru przesłanego lokalnemu władcy przez administrację cesarstwa. Podobne dary otrzymywali również lokalni władcy Nubii północnej. Znajdowano je w ich wyposażeniu grobowym. Jan z Biclaru odnotowuje w 7 roku panowania Justyna II (573 r.) przybycie do Konstantynopola posłów makuryckich z darami dla cesarza²⁸. Przywieźli oni ze sobą kość słoniową i żyrafę. Relacje Dongoli z Bizancjum są znacznie bardziej czytelne w architekturze sakralnej, która powstała tuż po chrystianizacji Makurii w

²⁵ GODLEWSKI, *Fortifications, passim*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Z. KISS, *Un relief romain tardif à Dongola*, *RoczMuzWarsz* 30, 1986, p. 41-46.

²⁸ VANTINI, *op. cit.*, p. 27.

połowie VI w.

Duże, w skali nubijskiej, budowle sakralne: Mauzoleum (33,4 x 23,6 m) oraz Kościół Stary (26,8 x 18,4 m) zostały wzniesione poza murami, po północnej stronie osady w rozległym *wadi*. Szczególnie ważną wydaje się być ta pierwsza budowla. Ma ona szczególną formę architektoniczną i jest powiązana z podwójną kryptą ulokowaną poniżej absydy. Dwa męskie pochówki, znalezione bez jakiegokolwiek wyposażenia, były czczone aż do końca istnienia państwa makuryckiego, co jest podkreślone faktem, że kolejne budowle wznoszone na tym miejscu (Bazylika z początku VII w. i Budowla Krzyżowa z poł. IX w.) uwzględniały w aranżacji wnętrza kult osób pochowanych w kryptach. Należy więc domniemywać, że zostały w kryptach pochowane osoby związane z chrystianizacją Makurii, apostołowie lub władcy kraju²⁹.

Z tego samego czasu pochodzą dwa skalne grobowce, wykute na małym płaskowyżu znajdującym się na południowym obrzeżu cmentarza tumulusowego koło Gebel Gaddar. Oba były wyposażone w monumentalną klatkę schodową ułatwiająca wejście do krypt grobowych. Zwłoki były umieszczone w antropomorficznych zagłębieniach wykutych w poziomie chodzenia krypt. Grób nr 1 miał fasadę ukształtowaną w formie portalu wejściowego z nadprożem dekorowanym krzyżem równoramiennym wpisanym w koło³⁰. Monumentalność grobowców oraz ich nietypowa forma, nawiązująca do królewskich grobowców meroickich, sugerują, że należały one zapewne do władców Dongoli z II połowy VI w.

W VII w. następuje dalszy rozwój miasta, jest on niewątpliwie ściśle powiązany z wzrostem politycznego znaczenia Makurii, która najpóźniej w połowie VII w. podporządkowuje sobie całą północną Nubię aż po Asuan. Jest wielce prawdopodobnym, że wycofywanie się Sasanidów z Egiptu w 629 r. było tym momentem krytycznym dla istnienia Nobadii. Makuria skorzystała ze słabości swego sąsiada oraz wykazała wycucie polityczne współdziałając z wysiłkami cesarza Herakliusza. Warto tu podkreślić, że historycy arabscy opisujący wyprawy arabskie na Nubię w połowie VII w. pomijają całkowitym milczeniem istnienie Nobadii. Przeciwnikiem Arabów była Makuria i jej król Kalidurut.

W Dongoli zapewne na przełomie VI i VII w. powstaje biskupstwo. Nie możemy wykluczyć, że wspomniana przez Jana z Biklaru misja Makurytów w Konstantynopolu na dworze cesarza Justyna II w 573 r. skutecznie zabiegała o ustanowienie w Dongoli biskupstwa. Takie zrozumienie wysiłków Makurii mogło mieć bezpośrednie odbicie w kłopotach biskupa Longinusa, który przez pewien czas pozostawał z woli patriarchy w klasztorze koło Aleksandrii a następnie chrystianizował Alodię w 580 r. pomimo sprzeciwu Makurii. Ustanowienie biskupstwa w Dongoli pociąga za sobą budowę kościoła episkopalnego³¹. Na miejscu wcześniejszego Mauzoleum powstaje pięcionawowa Bazylika, której strop jest wsparty na kolumnach z różowego granitu. Absyda jest wypełniona *synthrononem* a wschodnia część nawy głównej zamknięta kamienną balustradą pełni rolę sanktuarium. Po poł-

²⁹ GODLEWSKI, *The Cruciform Church site*, p. 515-523.

³⁰ S. JAKOBIELSKI, *A rock-cut tomb in El-Ghaddar, Meroitica 6*, 1982, p. 175-177.

³¹ GODLEWSKI, *The Cruciform Church site*, p. 519-523.

dniowej stronie absydy znajdowało się baptysterium z głębokim basenem chrzcielnym, połączone korytarzem na tyłach obudowy absydy z zakrytą północną. W korytarzu tym znajdowała się we wschodniej ścianie kościoła nisza komemoratywna powiązana z kryptami znajdującymi się pod absydą.

Aranżacja wnętrza bazyliki biskupiej w Dongoli stanowiła rozwiązanie dla Nubii, najczęściej realizowanym w formie bazyliki trójnawowej z identycznym rozwiązaniem trójdzielnym wschodniej i zachodniej części budowli.

Zajęcie Nobadii przez Makurię w I połowie VII w. miało również istotny wpływ na ustanowienie dalszych biskupstw powiązanych bezpośrednio z Dongolą i zapewne z Bizancjum. Zastąpiono w ten sposób wcześniej istniejące biskupstwo misyjne na File, które zarządzało kościołem Nobadii. Z pewnością właśnie w tym czasie powstało biskupstwo w Pachoras (Faras) z biskupem Aetiussem oraz biskupstwo w Primis (Qasr Ibrim) a także w być może w Kalabsza. W Pachoras i w Qasr Ibrim powstały również w tym czasie bazylikowe założenia biskupie, z których pięcionawowa bazylika w Qasr Ibrim³² jest bliska założeniu dongolańskiemu, Kościołowi o Kamiennej Posadzce. Obie bazyliki mają zachowane *syntrony* w absydach podobnie jak założenia dongolańskie.

Fortyfikacje Dongoli były dostatecznie silną przeszkodą dla wyprawy arabskiej Abdullahi Abu Sarh w 51 EH (651/652) aby przerwać oblężenie miasta i zawrzeć pokój. Pod murami Dongoli podpisano wówczas tzw. Baqt - układ, który regulował wzajemne relacje pomiędzy Makurią a Kalifatem przez 6 wieków aż do czasów dojścia do władzy Mameluków.

Dongola była pierwszą stolicą świata śródziemnomorskiego która powstrzymała impet armii walczącej w imię Allaha. Sprawność łuczników nubijskich opiewana w poezji arabskiej stanowi przykładem nubijskiego męstwa³³.

Tak więc w wieku VII Dongola stała się najpotężniejszym miastem regionu i stolicą królestwa które powstrzymało najazd arabski i umiało wykorzystać powstałą sytuację do ustanowienia trwałych relacji politycznych ze światem muzułmańskim. Jak się wydaje biskup Dongoli uzyskał również kontrolę nad kościołem całej Nubii na terytorium pomiędzy I a V kataraktą.

³² P.M. GARTKIEWICZ, *Remarks on the Cathedral at Qasr Ibrim*, in: *Nubian Studies*, J.M. PLUMLEY ed., Warminster 1982, p. 87-94.

³³ W. GODLEWSKI, *Abdallah ben Sa'd ben Abi-Sarh's invasion of Nubia in 31 H. An Archaeological contribution* [Graeco - Arabica 5] (w druku).